

то громадянське суспільство має допомагати соціальним групам об'єднатись навколо своїх спільних інтересів та проблем.

Громадянське суспільство має слугувати чинником консолідації модерної політичної нації. Одним з пріоритетних завдань є переорієнтування діяльності громадянського суспільства в напрямі забезпечення максимальної етнонаціональної консолідації. Усвідомлення концептуального зв'язку громадянського суспільства і модерної нації-держави як двох найважливіших вимірів сучасної західної демократії передбачає докорінне переосмислення державної концепції місцевого самоврядування. Підхід, який орієнтує на розкриття механізмів комунальної самоорганізації, повністю відповідає сьогоднішній європейській практиці граничної активізації й ініціативи народу на основі принципів мережевих структур. Політика державного сприяння розвитку громадянського суспільства повинна виходити з того, що давно назріла адміністративно-територіальна реформа [5]. Запровадження децентралізації влади дозволило б уникнути територіального розколу країни, який, за підтримки сепаратизму ззовні, вже набув характеру збройного протистояння.

3.2. Протестні рухи та феномен «Майдану» в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні

Протестні рухи відіграли значну роль в українській політиці останнього десятиліття. Явище українського «Майдану» можна розглядати як змістовний референтний символ подій, що мають певні ознаки революційних та віддзеркалюють загальну тенденцію глобалізованого світу. Майдан передусім постає, з одного боку, як специфічна синтетична форма протестного руху, що акумулює й синтезує інші, а з другого – як форма прямої демократії, що спирається на історико-культурні традиції та відроджує втрачені можливості архаїчних форм у сучасному світі через широке використання технологій забезпечення комунікативного ресурсу інформаційного суспільства. Майдан став закономірним результатом розвитку протестних рухів. Цей феномен має комплексний характер, поєднуючи всі види протестних рухів із виразною домінантою конфронтаційного, однак ненасильницького характеру.

З кінця 2010 р. в Україні спостерігалось зростання кількості акцій протесту та їх учасників. Акції студентів, що пройшли в багатьох міс-

тах України, змусили уряд скасувати найбільш одіозні рішення з введення платних послуг у ВНЗ. Акції дрібних підприємців проти проекту нового Податкового кодексу переросли в найбільшу з часів «Помаранчевої Революції» протестну кампанію. Податковий Майдан перетворився на загальнонаціональну акцію за вирішальної участі організацій дрібних підприємців з вимогами змінити напрям податкової політики, що згодом перетворилися на вимоги відставки уряду та критику також і інших його реформ. Переважна більшість протестних дій мали загальноприйнятні, конвенційні форми. Насильницькі ж дії становили менше 5% від усіх протестів. Найчастіше до конфронтаційної тактики вдавалися під час соціально-економічних протестів, рідше – в протестах на захист громадянських прав, насамперед, у формі страйків, перекривання руху та голодувань. Натомість в ідеологічних протестах та протестах, пов'язаних з боротьбою за владу, була більша частка як конвенційних, так і насильницьких дій, переважно у формі бійок та актів вандалізму, і менша – конфронтаційних. Більш готовими до радикальних дій були неформальні ініціативи, натомість представники інституціоналізованого «громадянського суспільства» схилилися до загальноприйнятих конвенційних форм протестів, насамперед «за логікою чисельності» (з орієнтацією на велику кількість учасників).

Огляд протестних рухів свідчить, що притаманний Майдану-2013/14 «відрив» політиків від громадянського суспільства, як і дистанція між інституціоналізованими структурами громадянського суспільства та його неформальною складовою мали місце впродовж усього періоду 2009–2013 рр., відбиваючи тенденцію поступового підвищення рівня політизації самого громадянського суспільства в його неформалізованих формах. Спостерігалася неухильна тенденція до зростання кількості негативних реакцій влади на протестні акції, включаючи застосування тиску та сили представниками правоохоронних органів та зростання кількості заборон щодо запланованих мирних заходів. Представницька демократія втрачала функцію представництва інтересів соціальних груп. Оскільки зворотній зв'язок між владою і громадою щодалі більше згасав, пряма демократія перетворювалася на єдину можливу форму встановлення контролю над владою і повернення представницькій демократії її природних рис.

Різке збільшення кількості протестних акцій, починаючи з 2012 р., поступова політизація неформальних ініціатив (починаючи з 2011 р.) і водночас загальне посилення (починаючи з 2012 р. й особливо у 2013 р.) конвенційного, цілком мирного характеру протестних акцій, поєднані з не меншим посиленням рішучості та поступовим поєднан-

ням політичних, правозахисних, ідеологічних вимог з соціально-економічними, поєднання, здійснюване не за ініціативою політиків чи навіть НУО, а за ініціативою «знизу», з боку неформалізованих ініціатив, свідчило не лише про зростання протестних настроїв, а й про перехід їх у нову якість – стійкого протистояння первинного громадянського суспільства та влади й формування стабільного неформалізованого тиску на владу як способу контролю над нею. З урахуванням цього Майдан постає як квінтесенція контролю над владою – форма прямої демократії.

Однак феномен Майдану не вичерпується його значенням як злиттям і кульмінацією протестних рухів та найвищої форми вияву прямої демократії. У своїх протестних засадах, у ціннісних орієнтаціях, як і в оформленні у вигляді відродження архаїчних форм прямої демократії в новітню добу Євромайдан і Майдан-2004 мали спільну природу. Обидва явища являли собою «середовища з горизонтальною», неієрархічною структурою. Виключно мирний спротив, притаманний першому Майдану, зберігався в найекстремальніших умовах другого, навіть після побиття студентів у ніч проти 30 листопада 2013 р., реакцію на що стали масові повстання громадян по всій країні. Зберігався він і під час першого штурму Майдану загонами міліції і Беркуту в ніч на 11 грудня 2013 р., коли кілька сотень людей стримували наступ озброєних охоронців режиму. Мирний характер протесту був знищений першими пострілами і першими жертвами. Розрив між ненасильницьким характером акцій та насильством у відповідь на них з боку влади послугував каталізатором подальшого переростання мирних акцій в насильницьке протистояння [1; 2].

В цілому Майдан став утіленням і логічним результатом основних тенденцій розвитку протестного руху в Україні. Водночас особливості українського протестного руху дозволяють кваліфікувати його вияви як локальні спроби стихійного контролю громадянського суспільства над владою. До сьогодні основою демократії в Україні, як і в цілому в країнах світу, була й залишається представницька демократія (репрезентативне народовладдя), за якої право приймати рішення громада реалізує через обраних нею представників, покликаних відстоювати інтереси виборців (різних складників громади) через знаходження політичних компромісів. Водночас представницька демократія є історичним явищем і механізмом, який уможливує участь громади в політичних процесах за умов, коли самі громади є, по-перше, складними диференційованими утворами і, по-друге, настільки великими (з розвитком міської культури та появою мегаполісів), що архаїчна безпосередність громадської комунікації стає фізично

нездійсненою. З розвитком інформаційно-комунікативних можливостей суспільств створюються й відповідні неполітичні механізми забезпечення взаємодії і зворотного зв'язку між громадою й владою та безпосереднього зв'язку – між складниками й членами громади. Що істотно відрізняє Євромайдан 2013–2014 рр. від Майдану-2004, то це ступінь використання інформаційно-комунікативного забезпечення й координації взаємодій. Навіть самий початок Євромайдану можна вважати результатом використання інформаційних соціальних мереж в Інтернеті, а подальший перебіг подій вирішальною мірою визначався оперативністю взаємодії в соціальних мережах, забезпечення його учасників мобільним зв'язком, залученням симпатиків і небайдужих. Соціальні мережі перетворилися на вирішальний фактор формування громадянського суспільства в Україні, вийшовши на перше місце серед агентів інформаційного впливу. Завдяки соціальним мережам стало можливим оперативне налагодження дієвої системи поширення інформації та мобілізації матеріальних і людських ресурсів.

Таким чином засоби комунікації сучасного інформаційного світу, уможливаючи повернення до безпосередньої комунікативної єдності шляхом встановлення необмеженої комунікації фактично необмеженої кількості учасників громади, становлять передумову можливості відродження архаїчних форм безпосередньої прямої демократії, що забезпечувалася безпосереднім спілкуванням в режимі не лише відтермінованого, а й реального часу. В умовах, коли на представницьку демократію накладаються жорсткі рамки політичного режиму й вона перетворюється на епіфеномен, псевдодемократію, лише підкріплене техніко-комунікативними можливостями відродження прямої демократії як вияву суверенної влади громади над політичними процесами здатне повернути розвиток суспільства в цивілізоване річище. Відтак трансформації взаємин громадянського суспільства й держави, форм і способів вияву протестних рухів у всьому світі є наслідком розгортання зальних тенденцій розвитку інформаційного суспільства в глобалізованому світі, що дозволяє прогнозувати подальше поширення й зростання ваги форм прямої демократії та ролі громадянського суспільства у структурі владних відносин.

Незважаючи на свою унікальність, феномен Майдану відповідає сучасним тенденціям розвитку протестних рухів у світі. Його подібність руху Осциру Wall Street та спорідненість з кольоровими революціями неодноразово відзначилася науковцями. Багаторазово критикований за відсутність чіткої політичної мети, глобальний рух Осциру, спрямований проти соціальної і економічної нерівності у будь-яких її формах, спромігся напрочуд швидко знайти широку сві-

тову підтримку. Упродовж короткого часу, з 17 вересня до 9 жовтня 2011 р., протести Оссуру прокотилися в майже тисячі міст у 82-х країнах і понад 600 громадах США. Риторика найперших вуличних протестів Оссуру, що відбулися восени 2011 р. напередодні переобрання Б.Обами, стала важливим свідченням активної політичної ангажованості молодих американців, що сприяло збільшенню участі молоді на президентських виборах у США.

Остання з форм руху Оссуру – Оссуру Central, була спрямована проти антидемократичних вимог уряду КНР щодо проведення виборів глави адміністрації в Гонконзі. Цей рух розпочався в червні 2013 р., коли стало відомо про проект урядової постанови, за якою влада Китаю вирішила відсіювати кандидатів на пост глави адміністрації Гонконгу на виборах 2017 р. У річницю першого штурму українського Майдану, 11 грудня 2014 р., гонконзький Майдан, на кому залишилося лише кілька сотень активістів, було розігнано силами поліції. Водночас політичні діячі й аналітики вважають, що Оссуру Central, хоча й не переміг, однак і не програв, оскільки започаткував досвід боротьби за демократичні цінності.

В аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень «Масові протести: глобальні тенденції» (2014 р.) відзначено спорідненість характеристик новітніх масових протестів у всьому світі. У 2000-х рр. такі протести «набували форм з т.зв. «кольорових революцій» у країнах з гібридними політичними режимами, тригером яких були загальнонаціональні виборчі кампанії та незгода частини населення з їх офіційними результатами» [3]. Впродовж наступного десятиліття протестний рух поширився в США та країнах Європи – Великій Британії, Болгарії, Греції, Іспанії. На початку літа 2013 р. майже одночасно відбулися масштабні протестні акції у Бразилії та Туреччині. До рухів з подібною природою експерти зараховують й «арабську весну» (2011 р.).

Характерною рисою сучасних протестів вважається «горизонтальна», неієрархічна структура, що функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті. Унаслідок цього зменшився рівень залежності перебігу протестів від їх висвітлення традиційними ЗМІ, діяльність яких значно більш вразлива для тиску державних органів, ніж інтернет-активність. Другою істотною рисою протестів, що впливає з першої, є їх децентралізованість, відсутність явних лідерів протесту, що «суттєво ускладнює для влади як переговори з протестуючими, так і придушення протестів» [3]. При тому спостерігалася й притаманна українським протестним рухам значна дистанція між ними та інституціоналізова-

ними складниками громадянського суспільства (профспілками, НУО) і політичними партіями [4, с. 61], що не були організаторами протестів, а лише долучалися до них під час їх перебігу.

Переважній більшості протестних рухів властивий мирний характер і застосування насильства лише у відповідь на репресивні – із застосуванням сили – дії влади та провладних активістів: «ескалація громадянського протистояння, перехід до збройної боротьби (побічним наслідком якої є тяжкі гуманітарні наслідки) відбувалися лише тоді, коли влада намагалася придушити протести шляхом непропорційного застосування сили, як це трапилось у Сирії та Ємені». До істотних рис сучасних протестних рухів слід віднести й переважання в них орієнтації на ціннісну сферу над соціальними вимогами, обстоювання базових демократичних цінностей (права людини, громад тощо на протигагу соціально-економічним вимогам). У переважній кількості випадків навіть перемога протестних виступів не гарантувала від подальшого розчарування учасників масових акцій їх результатами, а висока вірогідність їх повторення – локального чи загального – зберігалася. Такою ж була логіка українського Майдану: від нечисленної «революції на граніті» й «репетиції Майдану» (акції «Україна без Кучми») до Помаранчевої революції, її послідовників (Податкового та Мовного майданів) та Революції гідності.

Нарешті варто звернути увагу на чинник широкої міжнародної підтримки таких інноваційних протестних акцій – меншою мірою з боку міжнародних структур у сфері захисту прав людини (Ради ООН з прав людини, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі тощо) і значно більшою – з боку міжнародних правозахисних організацій (Freedom House, Amnesty International, Репортери без кордонів, Світовий конгрес українців), закордонних НУО, політичних партій, широкого кола політиків, науковців, діячів культури. Підтримку Євромайдану висловлювали провідні політики ЄС, США та міжнародних організацій, посольства та окремі державні структури (наприклад, Держдепартамент США). Така підтримка мала переважно моральний характер, однак її масштабність перетворилася на один з вирішальних чинників, що забезпечували витримку й послідовність громадського протестного руху України.

Феномен Євромайдану дав потужний поштовх до активізації громадянського життя в країнах світу та виникнення нових НУО, в тому числі й міжрегіональних. Відповідність феномену Майдану основним рисам та логіці розгортання сучасних протестних рухів у світі, як і стабільність проявів «майданної демократії» в Україні не дозволя-

ють ігнорувати цей чинник і вимагають його нормативної інституціоналізації, включаючи інструментальну легалізацію можливостей впливу громадянського суспільства на владні рішення з найширшого кола питань, що означатиме значне розширення та гарантування дієвості форм прямої демократії.

3.3. Роль міжнародних (європейських) організацій у розбудові демократії в Україні в контексті підтримки інституцій громадянського суспільства

Сучасне розуміння демократії формувалося поступово, з урахуванням досвіду розвитку людства й, насамперед, політичних стандартів держав Західної Європи та Північної Америки. Поступальний прогрес цих держав визначав засади свободи і демократії, приватної власності, вільного ринку, правової держави та підтримки громадянського суспільства.

Свого часу А. Лейпгарт у своїх дослідженнях з проблем демократії довів, що станом на середину 1980-х рр. з усього кола тогочасних держав лише біля 20 були стабільними демократіями [1, р. 7-8]. Прискіпливий аналіз дає можливість констатувати, що тут має місце регіональний культурно-цивілізаційний феномен – це були держави ареалу Західної Європи та Північної Америки. У решті світу з деякими застереженнями винятком становили Японія, Індія та Ізраїль. Суспільно-політична практика останніх десятиліть дає підстави стверджувати про більш-менш успішне поширення засад демократичного розвитку у відчутно ширших географічних межах. Започатковані на рубежі 1990-х рр. трансформаційні зрушення у країнах Східної Європи стали своєрідним тріумфом демократії на континентальному обширі, де доволі потужно стали стверджуватися (західно) європейські демократичні цінності.

Стосовно феномена демократії політико-правова теорія визначає декілька вимірів. Демократія постає, по-перше, формою держави; по-друге, вона є формою плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, професійних спілок та інших суспільних організацій; по-третє, виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо [2, с. 23-25]. Термін демократія слушно використовується не лише для характе-